

الله أكبر
الله أكبر

"کلیه دستاوردهای ناشی از این تحقیق متعلق به دانشگاه الزهراء(س) است."

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی

بررسی وضعیت تنظیم و توصیف اسناد آرشیوی در معاونت سازمان اسناد و
کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (آرشیو ملی ایران) از آغاز تاکنون
و ارائه راهکارهایی در جهت بهبود آن

استاد راهنما

دکتر سعید رضائی شریف‌آبادی

استاد مشاور

دکتر فریبرز خسروی

دانشجو

معصومه عادل‌ی اسفنجانی

شهریور ۱۳۸۹

تقدیر و تشکر

پس خدایی را که اول و آخر وجود است، بی آنکه اولی بر او پیشی بگیرد یا آخری پس از او باشد؛ خدایی که دست هر چشمی از دامن دیدارش کوتاه است و فهم هر کبوتر تو صیقلی از پرواز در آسمان و صفش عاجز.

خداوند مهربان را سپاسگزارم که توفیق انجام این پژوهش را بارها به منی های اساتید عزیز و ارجمندم آقای دکتر سعید رضائی شریف آبادی و آقای دکتر فریبرز خسروی به من ارزانی داشت. بدون تردید استفاده از محضر اساتید عزیزم از بزرگترین توفیقات دوران تحصیل من بوده است.

از همکاری واحد تنظیم و پردازش آرشئو ملی ایران، بویره آقای غلامرضا امیرخانی، آقای عطا احمدی و سرکار خانم بهناز زرین گلگی تشکر می‌کنم.

از حمایت ها و دلگرمی های خانواده عزیزم، پدر و مادر مهربانم، این دو هنرمند صحنه زندگی ام، بی نهایت سپاسگزارم. و تمام دوستانی که مراد این راه یاری رسانند...

بررسی وضعیت تنظیم و توصیف اسناد آرشیوی در معاونت سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (آرشیو ملی ایران) از آغاز تاکنون و ارائه راهکارهایی در جهت بهبود آن

چکیده

پژوهش حاضر به منظور بررسی روند تنظیم و توصیف اسناد در آرشیو ملی ایران انجام شد. این پژوهش با رویکرد ترکیبی و در دو بخش کمی و کیفی انجام شد. روش گردآوری داده‌ها در بخش کمی، پرسشنامه محقق‌ساخته و در بخش کیفی مصاحبه عمیق؛ و روش سازماندهی داده‌ها در بخش کیفی، نمایه‌سازی مقوله‌ای با ارجاع متقابل است. جامعه پژوهش شامل ۷ نفر از صاحب‌نظران حوزه آرشیو، بویژه حوزه تنظیم و توصیف آرشیوی بودند که از نزدیک با فعالیت‌های آرشیو ملی ایران آشنایی داشتند.

یافته‌های بخش کمی پژوهش نشان داد که از بین ۷۷ نشانگر توصیفی موجود در پرسشنامه محقق‌ساخته، ۴۰ نشانگر توصیفی بااهمیت شناسایی شدند. یافته‌های بخش کیفی پژوهش نشان داد که سطح فعلی تنظیم و توصیف در آرشیو ملی ایران، سطح پرونده است، منشأ اسناد به تحویل‌دهنده آن اطلاق می‌شود و درک واحدی از مفاهیم پایه نظری آرشیوی میان حرفه‌مندان آرشیو ایران وجود ندارد. به نظر می‌رسد با رویکرد فعلی تنظیم و توصیف اسناد در آرشیو ملی ایران زمینه عملکردی و تاریخچه اداری و منشائی اسناد از بین می‌رود، بنابراین پیشنهاد شد که با اتخاذ رویکرد سری-محور و تأکید بر حفظ ساختار بیرونی و درونی اسناد، مبنای تنظیم و توصیف در آرشیو ملی ایران سطح سری قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: آرشیو، تنظیم، توصیف، پژوهش ترکیبی، معاونت سازمان اسناد و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران (آرشیو ملی ایران)، استاندارد بین‌المللی توصیف آرشیوی ((ISAD(G)، قوانین توصیف آرشیوی کانادا (RAD)، سیستم سری استرالیا (CRS)، عناصر توصیفی.

فهرست مطالب

فصل اول: معرفی پژوهش

۱-۱	مقدمه	۲
۲-۱	بیان مسئله	۳
۳-۱	اهمیت پژوهش	۴
۴-۱	اهداف پژوهش	۴
۵-۱	پرسش‌های پژوهش	۵
۶-۱	روش‌شناسی پژوهش	۵
۷-۱	جامعه پژوهش	۶
۸-۱	گردآوری داده‌ها	۶
۹-۱	تعاریف مفهومی	۶

فصل دوم: مروری بر ادبیات و پیشینه پژوهش

۱-۲	مقدمه	۹
۲-۲	ادبیات پژوهش	۹
۱-۲-۲	مؤسسات میراث فرهنگی	۹
۱-۲-۲-۱	لزوم سندپردازی مواد میراث فرهنگی	۱۰
۲-۲-۲-۱	سندپردازی مواد آرشیوی	۱۱
۲-۲-۲-۲	تئوری آرشیوی	۱۲
۳-۲-۲	تنظیم و توصیف	۱۳
۱-۳-۲-۲	تنظیم	۱۴
۱-۳-۲-۲-۱	اصول تنظیم اسناد: اصالت و نظم اولیه	۱۵
۲-۳-۲-۲-۱	سطوح تنظیم یا شیوه‌های تنظیم	۱۷
۲-۳-۲-۲-۲	توصیف	۲۰
۱-۲-۳-۲-۲	اصول حاکم بر توصیف	۲۱
۲-۲-۳-۲-۲	توصیف چند سطحی	۲۲
۳-۲-۳-۲-۲	عمق توصیف	۲۳
۴-۲-۳-۲-۲	بازیاگرها	۲۴
۵-۲-۳-۲-۲	ابزارهای توصیفی	۲۶

۲۸.....	۳-۳-۲-۲ استانداردهای توصیف آرشیوی
۳۰.....	۱-۳-۳-۲-۲ استاندارد بین‌المللی توصیف آرشیوی
۳۳.....	۲-۳-۳-۲-۲ قوانین توصیف آرشیوی کانادا
۳۵.....	۳-۳-۳-۲-۲ دستنامه توصیف آرشیوی بریتانیا
۳۶.....	۴-۳-۳-۲-۲ سیستم سری استرالیا
۳۸.....	۴-۲-۲ تنظیم و توصیف در آرشیو ملی ایران
۴۲.....	۱-۴-۲-۲ تاریخچه تنظیم و توصیف در آرشیو ملی ایران
۶۵.....	۵-۲-۲ پیشینه پژوهش
۶۵.....	۱-۵-۲-۲ در داخل ایران
۶۷.....	۲-۵-۲-۲ در خارج ایران

فصل سوم: روش پژوهش

۷۲.....	۱-۳ مقدمه
۷۲.....	۲-۳ روش‌شناسی پژوهش
۷۳.....	۲-۳ نوع‌شناسی پژوهش
۷۴.....	۳-۳ نمونه‌گیری
۷۶.....	۴-۳ گردآوری داده‌ها
۷۶.....	۱-۴-۳ گردآوری داده‌ها در بخش کیفی پژوهش
۷۷.....	۲-۴-۳ گردآوری داده‌ها در بخش کمی پژوهش
۸۰.....	۵-۳ روایی و پایایی پژوهش
۸۲.....	۶-۳ تحلیل داده‌ها

فصل چهارم: یافته‌های پژوهش

۸۸.....	۱-۴ مقدمه
۸۸.....	۲-۴ یافته‌های پژوهش در بخش کمی
۹۱.....	۱-۲-۴ مهم‌ترین نشانگرها
۹۳.....	۲-۲-۴ کم‌اهمیت‌ترین نشانگرها
۹۴.....	۳-۲-۴ مهم‌ترین نشانگرها به تفکیک نواحی توصیف آرشیو
۱۰۱.....	۳-۴ یافته‌های پژوهش در بخش کیفی
۱۰۱.....	۱-۳-۴ یافته‌های پژوهش در زمینه تاریخچه تنظیم و توصیف اسناد
۱۰۴.....	۲-۳-۴ یافته‌های پژوهش در زمینه وضعیت فعلی تنظیم و توصیف اسناد
۱۰۶.....	۳-۳-۴ یافته‌های پژوهش در زمینه سطح مطلوب تنظیم و توصیف اسناد

فصل پنجم: بحث و نتیجه‌گیری

۱۱۰	۱-۵ مقدمه
۱۱۰	۲-۵ خلاصه پژوهش
۱۱۱	۳-۵ پاسخ به پرسش‌های پژوهش
۱۱۹	۴-۵ پیشنهادهای پژوهش
۱۱۹	۱-۴-۵ پیشنهادهای برخاسته از پژوهش
۱۲۰	۲-۴-۵ پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آینده
۱۲۱	فهرست منابع و مآخذ

پیوست‌ها

فهرست جداول

- جدول ۱-۳ مرجع نشانگرهای موجود در پرسشنامه ۷۷
- جدول ۲-۳ کدها، مقوله‌ها، و شماره صفحات مصاحبه‌ها ۸۵
- جدول ۱-۴ آمار توصیفی نشانگرها به ترتیب حضور در پرسشنامه ۸۸
- جدول ۲-۴ مهم‌ترین نشانگرها ۹۱
- جدول ۳-۴ کم‌اهمیت‌ترین نشانگرها ۹۴
- جدول ۴-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه شرح شناسایی ۹۵
- جدول ۵-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه تاریخ ۹۵
- جدول ۶-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه تعداد/حجم ۹۶
- جدول ۷-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه زمینه ۹۷
- جدول ۸-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه شرح حال افراد/خانواده‌ها ۹۷
- جدول ۹-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه تاریخچه اداری ۹۸
- جدول ۱۰-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه محتوا و ساختار ۹۸
- جدول ۱۱-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه دسترسی و استفاده ۹۹
- جدول ۱۲-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه مواد وابسته ۹۹
- جدول ۱۳-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه مشخصات ظاهری ۱۰۰
- جدول ۱۴-۴ نشانگرهای مربوط به ناحیه مستندات ۱۰۰
- جدول ۱-۵ عناصر توصیفی منتخب به تفکیک نواحی توصیف آرشیوی ۱۱۲
- جدول ۲-۵ مقایسه عناصر موجود در کاربرگه تنظیم و توصیف اسناد با عناصر منتخب ۱۱۴

فهرست اشکال

- شکل ۱-۲ مدل سلسله مراتبی توصیف چندسطحی ۲۳
- شکل ۲-۲ ساختار سلسله مراتبی سیستم سری استرالیا ۳۷

فهرست تصاویر

- تصویر ۱-۲ فهرست مقدماتی اسناد نخست‌وزیری ۴۵
- تصویر ۲-۲ راهنمای اسناد وزارت آموزش و پرورش ۴۶
- تصویر ۳-۲ فهرست راهنمای اسناد صفویه ۴۷
- تصویر ۴-۲ فهرست راهنمای اسناد سلسله افشاریه و زندیه ۴۹
- تصویر ۵-۲ راهنمای اسناد نخست‌وزیری ۵۰
- تصویر ۶-۲ نمونه کاربرگه قبل از آذر ۱۳۷۰ (الف) ۵۲
- تصویر ۷-۲ نمونه کاربرگه قبل از آذر ۱۳۷۰ (ب) ۵۳
- تصویر ۸-۲ نمونه کاربرگه در آغاز بهره‌برداری از سیستم ماشینی ۵۵
- تصویر ۹-۲ نمونه کاربرگه تنظیم و توصیف در سال ۱۳۷۳ ۵۷
- تصویر ۱۰-۲ نمونه کاربرگه تنظیم و توصیف در سال ۱۳۸۳ ۵۸
- تصویر ۱۱-۲ نمونه کاربرگه تنظیم و توصیف - نیمه اول سال ۱۳۸۶ ۶۰
- تصویر ۱۲-۲ نمونه کاربرگه منطبق بر عناصر استاندارد بین‌المللی توصیف آرشیوی - سال ۱۳۸۷ ۶۲
- تصویر ۱۳-۲ نمونه کاربرگه تنظیم و توصیف - نیمه دوم سال ۱۳۸۸ ۶۴
- تصویر ۱-۳ بخشی از متن مصاحبه کدگذاری شده مربوط به مصاحبه‌شونده F ۸۵

پیوست‌ها

- پیوست ۱- عناصر توصیفی استاندارد بین‌المللی توصیف آرشیوی
- پیوست ۲- عناصر توصیفی قوانین توصیف آرشیوی کانادا
- پیوست ۳- عناصر توصیفی سیستم سری استرالیا
- پیوست ۴- شیوه‌نامه تنظیم و توصیف اسناد آرشیوی ایران
- پیوست ۵- پرسشنامه سنجش میزان اهمیت عناصر توصیفی برای حضور در کاربرگه تنظیم و توصیف
- پیوست ۶- پروفایل مصاحبه‌شوندگان

فصل اول

معرفی پژوهش

۱-۱. مقدمه

میان توسعه جامعه و استفاده مناسب از اطلاعات رابطه تنگاتنگی وجود دارد. استفاده مناسب از اطلاعات نیازمند پردازش و سازماندهی مناسب آنهاست. سازماندهی اطلاعات این امکان را فراهم می‌آورد که پیشینه قابل استفاده‌ای از فعالیت‌های بشری برای نسل‌های آتی حفظ شود و در دسترس آنها قرار گیرد. در طی سالیان متمادی نهادهایی چون کتابخانه‌ها، آرشیوها، و موزه‌ها این وظیفه را برعهده داشته‌اند.

آرشیوها حاوی اسناد با ارزشی هستند که توسط دستگاه‌های دولتی یا افراد در طی انجام فعالیت‌های روزانه ایجاد یا دریافت شده‌اند. حفظ و نگهداری و دسترس‌پذیر ساختن این اسناد از وظایف مهم آرشیویست-هاست. به گفته شویرتلیش^۱، آرشیویست‌ها مانند سازندگان پلی هستند که بواسطه آن مردم در زمان و مکان سیر می‌کنند. این کار از طریق بازسازی آینده در زمان حال، بازسازی گذشته، و نگهداری و سرویس‌دهی اسناد صورت می‌گیرد (پدرسون، ۱۳۸۱). در واقع، آرشیویست‌ها نقش واسطه بین اسناد و اطلاعات موجود در آنها و مردم (و بطور خاص، پژوهشگران) دارند.

با توجه به اهمیت اسناد آرشیوی به منزله هویت یک جامعه و استفاده از آنها به‌عنوان منابع ارزشمند در انواع پژوهش‌ها، آرشیوها نیازمند اعمال کنترل بر اسناد به شیوه‌های گوناگون هستند. تنظیم و توصیف آرشیوی^۲ یکی از وظایف مهم آرشیویست‌هاست که در این راستا انجام می‌شود. تنظیم و توصیف موجب اعمال کنترل فیزیکی و مفهومی^۳ بر اسناد شده، و زمینه دسترسی به اسناد را به بهترین شیوه فراهم می‌آورد.

¹ Schwritlich

² Archival Arrangement and Description

³ Physical and Intellectual Control

۲-۱. بیان مسئله

وجود اسنادی با ارزش‌های اطلاعاتی و استنادی^۱ در آرشیوها، نظریه‌پردازان این حوزه را بر آن داشته است تا کار آرشیو را بر اساس دو اصل مهم پایه‌ریزی کنند. این دو اصل عبارت‌اند از اصل خاستگاه یا منشأ^۲، و اصل حفظ نظم اولیه^۳.

برطبق اصل خاستگاه یا منشأ، اسناد مشخصی از یک تولیدکننده نباید با اسناد سایر تولیدکنندگان (حتی با زمینه موضوعی مشترک) ادغام یا ترکیب شوند. این اصل اطلاعات مهمی درباره تولیدکننده اسناد، شرایط و زمینه تولید آنها بیان می‌کند (هانتر^۴، ۱۹۹۷). براساس اصل دوم، اسناد باید به نظمی نگهداری شوند که توسط فرد یا موسسه تولیدکننده به‌وجود آمده، فایل‌بندی، نگهداری و ارائه شده است (دیرستین^۵، ۲۰۰۰). دو اصل ذکر شده در تمام سطوح بر ساماندهی آرشیوها حاکم است. همچنین بکارگیری این اصول موجب ایجاد فئونی برای توصیف اسناد آرشیوی می‌شود (طهرانی پور، ۱۳۸۶).

همان‌گونه که ذکر شد، مهم‌ترین وظیفه آرشیویست در فرایند پردازش^۶ اسناد، تنظیم و توصیف است. تنظیم و توصیف اسناد، فعالیت‌های مستقلی هستند که معمولاً به طور همزمان انجام می‌شوند و از اهمیت بسیاری برخوردارند (پدرسون، ۱۳۸۱). در واقع، تنظیم و توصیف بخش حیاتی و مهم فعالیت‌های آرشیوی هستند و فرایند سندپردازی موجود در چرخه تنظیم و توصیف بسیار مهم است. زیرا اسناد برخلاف کتاب‌ها، معنی و مفهوم خود را از زمینه و بستری می‌گیرند که در آن تولید و نگهداری شده‌اند. کتاب‌ها منابع اطلاعاتی هستند که به خودی خود کامل‌اند و آنها را بصورت جدا و مستقل می‌توان مورد استفاده قرار داد. در حالی که

¹ Evidential value

² Provenance

³ Original order

⁴ Hunter

⁵ Dearstyne

⁶ Processing

آرشیوها، محصولی طبیعی از فعالیت‌های جاری هستند و پژوهشگر تنها زمانی می‌تواند از آنها بهره‌برداری کند که از چرائی و چگونگی پیدایش آنها آگاهی داشته باشد (عادلی و امیرخانی، ۱۳۸۸).

با توجه به اهمیت تنظیم و توصیف در چرخه فعالیت‌های آرشیوی، پژوهشگر در این پژوهش بر آن است به بررسی روند تنظیم و توصیف اسناد در معاونت اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (آرشیو ملی ایران) بپردازد.

۳-۱. اهمیت پژوهش

آرشیوهای ملی در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری صحیح براساس سوابق و شواهد تاریخی به دولت‌ها کمک می‌کنند و در این راه بازوی توانای دولت‌ها هستند. زیرا اسناد می‌توانند در برنامه‌ریزی‌های کلان وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی، بویژه در برنامه‌های توسعه کشور و ایجاد عدالت اطلاعاتی و ایجاد فرصت‌های برابر در دسترسی به اطلاعات برای جامعه پژوهشگر کشور، به مثابه بانک اطلاعات قوی و کارآمد، مورد استفاده قرار گیرند (چند نکته درباره اهمیت اسناد و آرشیو ملی، ۱۳۸۷). بنابراین تنظیم و توصیف در آرشیو ملی ایران که با میلیون‌ها برگ سند ارزشمند، پایگاه رفیع و مهم اطلاع‌رسانی در جامعه به شمار می‌رود از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است و چنانچه پژوهشگران نتوانند در میان حجم انبوهی از اسناد، اطلاعات مورد نظر خود را به راحتی و سهولت پیدا کنند، نتیجه گردآوری این همه سند جز انبار کردن و صرف هزینه‌های گزاف، حاصلی به دنبال نخواهد داشت (کیانی هفت لنگ، ۱۳۸۷).

۴-۱. اهداف پژوهش

اهداف مهمی که این پژوهش در پی آن‌هاست عبارت‌اند از:

- § بهبود وضعیت تنظیم و توصیف اسناد در آرشیو ملی ایران؛
- § کمک به کاهش حجم انبوه اسنادی که بدون تنظیم و توصیف انبار می‌شوند؛ و

§ کمک به افزایش دسترس پذیری اسناد از طریق تنظیم و توصیف مناسب آنها.

برای رسیدن به اهداف فوق، پژوهشگر به بررسی روند تنظیم و توصیف اسناد در آرشیو ملی ایران بر اساس کاربرگه‌های تنظیم و توصیف و عناصر توصیفی موجود در آنها پرداخته و میزان بهره‌گیری و انطباق آنها با تجربه‌ها و قوانین بین‌المللی را بررسی می‌کند.

۵-۱ پرسش‌های پژوهش

با توجه به اهداف پژوهش، پژوهشگر در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

۱. سیر تحول کاربرگه‌های تنظیم و توصیف اسناد آرشیوی در آرشیو ملی ایران به چه نحوی است؟
۲. با توجه به سطوح تنظیم و توصیف آرشیوی، اسناد موجود در آرشیو ملی ایران در چه سطحی تنظیم و توصیف می‌شوند؟
۳. مهم‌ترین عناصر توصیف آرشیوی برای حضور در کاربرگه‌های تنظیم و توصیف کدام‌اند؟
۴. سطح مطلوب برای تنظیم و توصیف اسناد موجود در آرشیو ملی ایران کدام است؟
۵. راهکارهای پیشنهادی جهت بهبود وضعیت تنظیم و توصیف اسناد در آرشیو ملی ایران کدام‌اند؟

۶-۱ روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع روش‌شناسی ترکیبی^۱ است که در آن از هر دو روش کیفی و کمی بطور هم‌زمان بهره گرفته شده است.^۲

^۱ Mixed methodology

^۲ در مورد روش‌شناسی ترکیبی در فصل سوم پژوهش به‌طور مفصل توضیح داده شده است.

۷-۱. جامعه پژوهش

جامعه پژوهش شامل ۷ نفر از صاحب‌نظران حوزه آرشیو، بویژه حوزه تنظیم و توصیف آرشیوی است که از نزدیک با فعالیتهای آرشیو ملی ایران آشنایی دارند.

۸-۱. گردآوری داده‌ها

در این پژوهش گردآوری داده‌ها در دو بخش کیفی و کمی صورت گرفته است. در بخش کیفی برای گردآوری داده‌ها از فن مصاحبه عمیق^۱، و در بخش کمی از پرسشنامه محقق‌ساخته استفاده شده است.

۹-۱. تعاریف مفهومی و عملیاتی

تنظیم و توصیف: به فرایند سازماندهی مواد آرشیوی (با احترام به منشأ و نظم اولیه آنها) که جهت حفظ زمینه و اعمال کنترل فیزیکی و مفهومی بر مواد آرشیوی صورت می‌گیرد تنظیم گفته می‌شود، و توصیف به فرایند تولید بازیابگرها^۲ یا سایر ابزار دسترسی اطلاق می‌شود که به افراد اجازه می‌دهند جهت سهولت دسترسی به مواد آرشیوی از جانشین^۳ مربوط به آنها استفاده کنند (پیرس-موزز^۴، ۲۰۰۰).

آرشیو ملی ایران: در این پژوهش بجای معاونت سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، آرشیو ملی ایران بکار رفته است.

¹ In-depth interview

² Finding Aids

³ Surrogate

⁴ Pearce-Moses

تنظیم و توصیف از آغاز تاکنون: منظور از تنظیم و توصیف از آغاز تا کنون در این پژوهش مربوط به فعالیت های تنظیم و توصیف در آرشیو ملی ایران از سال ۱۳۵۰ (انتشار اولین فهرست راهنمای اسناد) تا تدوین کاربرگه های مربوط به نیمه دوم سال ۱۳۸۸ است.

فصل دوم

مروری بر ادبیات و پیشینه پژوهش